CSANDA GÁBOR

Sas Andor posztumusz publikációi*

GÁBOR CSANDA
Posthumous Publications of Andor Sas
Keywords: legacy and afterlife; Bratislava; Bratislava Jewry; Jews in Bratislava; legal and economic history; persecution of Jews in Slovakia between 1939 and 1945

Bevezető helyett a Sas Andor-művek utóéletében bekövetkezett legutóbbi örvendetes kutatásokat szeretném említeni.

A jelenkori jó helyzet e téren elsősorban a történész Gaucsík István fáradhatatlan – évtizedek óta tartó – gazdaságtörténeti kutatásainak és publikációinak köszönhető, melyek a Sas-kép folyamatosan frissülő megőrzését-alakítását eredményezték.[1] Gaucsík nem mellesleg a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában található Sas-hagyatékot is megvizsgálta és elemezte.[2] Nagyon fontos új szempontokkal és adalékokkal, tisztázó tényekkel szolgál Sasról legújabb tanulmánya is, melyben a szakmai párbeszédet sürgeti. (Gaucsík 2021)[3]

* A dolgozat a *Sas Andor helye a (cseh)szlovákiai magyar tudományos életben* című, a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke és a Szenczi Molnár Albert Egyesület által 2022. december 8-án megrendezett szimpóziumra íródott. Ugyanitt Misad Katalin SA oktatói tevékenységét tekintette át, Csehy Zoltán Sas Andor és a (cseh)szlovákiai magyar irodalom címmel, Mészáros András Sas filozófiatörténetileg vizsgálható írásairól adott elő, Gaucsík István pedig a SA gazdaságtörténeti munkásságáról nyújtott áttekintést.

1 Nemkülönben annak a népszerűsítő tevékenységének, melyet Sas életét s munkásságát tekintve kifejt: olyan szakmai és laikus rendezvények résztvevője és kezdeményezője, melyek a Sas-kép folyamatosan frissülő megőrzését-alakítását eredményezték. (Legutóbb a Pozsonyi Casino-beli előadása említhető: Elképzelt párbeszéd Sas Andorral. 2022. október 4.)

2 Mikrofilológiai vizsgálódásának eredményei közt két életrajzi is akad: megemlíti Sas Péter nevű fiával kapcsolatban, hogy „1945 februárjában Auschwitzban halt meg" (Gaucsík 2005a, 27. p.), valamint hogy családi neve nem Singer, hanem Spitzer volt, s közli a Spitzer szülők életrajzi adatait (Gaucsík 2021, 404. p.)

3 A tanulmány Sas két háború közti kereskedelem-, zsidó-, uradalom-és vállalkozástörténeti publikációit elemzi, valamint az 1955-ben megjelent uradalomtörténeti munkáját (*Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A munkácsi Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a XIX. század első felében*). Ez utóbbira nézvést leszögezi: „Általában elmondható, hogy megállapításai értékét kisebbíti, illetve bizonytalanná teszi az, hogy sok helyen – néha oldalakon keresztül – nincs sem levéltári forrásmegjelölés, sem hivatkozás a szakirodalomra." (Gaucsík 2021, 430. p.) Gl-nak ezúton is köszönöm a könyvét.

Másodsorban feltétlen kiemelendő a filozófiatörténész Mészáros Andrásnak Sas Andor fiatalkori írásait elemző tanulmánya (Mészáros 2021),[4] amely azért is hat a reveláció erejével, mert elsőként elemzi Sasnak azokat a tanulmányait és recenzióit, melyekből a szerző korai szellemi tájékozódása és a magyar filozófiatörténet-írásban játszott szerepe kirajzolódik. Ezek az írások Mészáros szerint „azokban a »boldog béke-időkben« születtek, amikor még nem »kényszerkorban« élt, és amikor azt írhatta és írta meg, ami intellektuálisan érdekelte, és amire műveltsége, szakmai felkészültsége predesztinálta". (Mészáros 2021, 4. p.) Ami egybecseng Filep Tamás Gusztávnak egy korai meglátásával: „Az ötvenes években az első korszak neves tudósa, Sas Andor, csatlakozván az uralkodó ideológiához, föladta polgári radikális eszményeit és elvesztette szakszerűségét". (Filep 1999, 91. p.)[5]

1. Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848 (Bratislava, Madách, 1973, 334 p.)

A művet a Madách jelentette meg azzal a kiadói előszóval, hogy a kézirat szerkesztését Kosáry Domokos történészre (a későbbi akadémikusra és MTA-elnökre) bízta, mivel a szerzőnek már nem állt módjában végleges formába öntenie. „Hangsúlyozzuk azonban, hogy itt csak a szerző saját anyaga végső formájának kialakításáról volt szó, és nem kiegészítéséről esetleges további adatokkal." (Sas 1973, 5. p.)

Sas monográfusa, Párkány Antal szerint „a többszöri címváltoztatással egyidejűleg nem excesszív szándékú, de jelentős szövegcsökkentésre, helyenként átstilizálásra is sor került". Párkány összevetette az eredeti (értsd: a leadott szerzői) kéziratot a végsővel (értsd: a lektorálttal), s kimutatja, hogy az utóbbi terjedelme mintegy egyharmadával kisebb.[6]

A Párkány-féle monográfiájáról írt rövid ismertetőjében Szalatnai fájlalja a Sas-mű megrövidítését: „Tíz eredeti műve jelent meg könyv alakban, köztük található az 1973-ban, *sajnos, hiányosan kiadott* monográfia a reformkori Pozsonyról, elsőrangú, eredeti anyagot világosan bemutató munka." (Szalatnai 1976; kiemelés: CsG.)

Sasnak a posztumusz kiadott reformkori Pozsony-művét illetően egyedül a németországi emigrációban élő Peéry Rezsőnek[7] tűnt föl, hogy ebből a monográfiából a

4 MA-nak ezúton is köszönöm a tanulmányt.

5 A szakmailag csekély jelentőségű, szélesebb olvasóközönségnek szánt recepcióra Sas irodalomtörténészi teljesítményéről lásd: a napisajtóban Csanda 2012.

6 „Az eredeti kézirat 17 fejezete és 127 címe közül a kiadásra került könyv 4 fejezetet és 59 címet őrzött meg." (Párkány 1975, 121. p.)

7 Mint ahogy Peéry volt az – az állhatatosság és rendíthetetlenség régi magyar neveltjeként –, aki Párkány Sas-monográfiáját olvasva néhány megjegyzéssel a monográfusnál is azonnal jellemzőbb képet alkot Sasról és a korszellemről Szalatnai Rezsőnek: „A mi otthonunkat pusztító tájfunról is beszámol az értő fülnek ez a könyv! Mit kellett alkalmazkodnia, alázkod-

lényeg hiányzik: a reformkor magyar szereplői és mozgalmai, az országgyűlési ifjúság, a líceumi magyar tanulók, Petőfi... (Filep 2001, 162. p.)[8]

Miért kellett várni a kiadással egy évtizedet?[9] 1972-ben volt kettős Sas-évforduló, születésének 75., halálának 10. évfordulója; a munka „halála előtt a doktori védelemre már elő volt készítve". (Turczel 1977, 67. p.)

Nekrológjában Szalatnai is kész műként hivatkozik rá. (Szalatnai 1963, 132. p.) Még korábbi befejezést feltételez Kovács Endre írása, mely jellemzi a monográfiát, és már Sas halála előtt négy évvel kész műnek mondja: „Az elkészült mű mögött nem egy-két év megfeszített munkáját érezzük, hanem egy egész, kutatásban, elmélkedésben eltöltött gazdag életét." (y-j 1958, 103. p.) Kovács Endre elmondja, miként jutott a kézirathoz: „Sas Andor, a neves szlovákiai magyar tudós tisztelői és barátai az idős professzor tudta nélkül eljuttatták hozzám többszáz oldalas tudományos értekezését. Örömmel vettem kézbe Sas Andor kéziratát, mely a bécsi kongresszustól a szabadságharc idejéig terjedő korszakban tárgyalja Szlovákia fővárosának[10] életét. Várakozá-

nia, megalkudnia, hazudnia, hátrálnia szegény Andorkának, amíg a maga világát és szellemi örökségét részint torzítva, részint tagadva, részint átalakítva, szorgalmának roppant teljesítménye jogán elismerték végre! Hát ez a gerinchajlítás, alakoskodás, bújócska, álöltözetbe vedlés, hajbókolás az, amit mi nem vállaltunk, nem vállalhattunk [...], talán azért, mert bennünket előzőleg nem tört meg az alkalmazkodásra, lojalizmusra nevelő, arra késztető emigránssors, mint szegény idősebb barátunkat, aki azonban e morális polka ellenére minden válság után eltalált a szakemberi tisztességhez és derék munkához [...] Csak most éreztem meg igazán, milyen nehéz utat kellett megtenned!" (Filep 2001, 271. p.)

8 Peérynek ezeket a magyar vonatkozású hiányokat kritizáló, 1974. február 28-án írt levelére válaszolva Szalatnai (az év március 10-i levelében) írja: „Sas barátunk ezt a szöveget (a cseh és szlovák írók említése nélkül) 1940-ben adta nekem megőrzésre, én 1945-ben visszaadtam neki, s megmondtam, hogy a reformkori Pozsonyról nem lehet írni fél-portrét. Ugyanis kimaradt belőle a reformkor története [...] Petőfi is, Kossuth is, mindenki. Mráz kényszerítette Sast, hogy vegye be a szlovák szereplőket. [...] Sasnak nem volt magyar tudata, féltette pozícióját, nem merte vállalni a reformkori Pozsony magyar színeit. Így torz a könyv!" (Filep 2001, 162–163. p.)

9 Ezt a kérdést Fried István is fölteszi rövid recenziójában: „nehezen érthető, mi akadályozta ezt a Pozsony történetére nézve alapvetően fontos írásának kiadását – több mint tíz esztendőn keresztül." (Fried 1974, 534. p.)

10 A cikkben Pozsony helyett következetesen „Szlovákia fővárosa" áll. Ami a Sas-monográfia tárgyát képezve anakronizmus, s Kovács alighanem Pozsonyt is mondott, de ez így akkor, az '50-es években nem jelenhetett meg. (A beszélgetés bevezetőjében említődik, hogy Kovács Endrének is szülővárosa, ám ő valójában 1914-ben, hároméves korában költözött Pozsonyba a szüleivel.) Turczel megjegyzi, hogy a mű eredeti címét (*A diéták városának napjai a bécsi kongresszus idejétől a nagy márciusig 1818–1848*) sokkal alkalmasabbnak tartotta. (1977, 67. p.) Nem kizárt, hogy a címben a kiadó a Pozsony megnevezést kerülgette, noha Pozsony a műben végig Pozsonyként szerepel (a kiadói előszóban is). A könyv második, bővített kiadása már címébe foglalta a városnevet: P*ozsony, az egykori koronázó város a bécsi kongresszus-*

somat megindokolja a tudós szerző korábbi munkássága, de megokolta érdeklődésemet maga a választott téma is." (y-j 1958, 101. p.)[11] Az ötoldalas beszélgetés fele Sas kéziratos monográfiájáról szól.

A miért kellett a kézirat kiadásával ilyen sokáig várni kérdésre adható válaszok előtt pontosan tudnunk kellene, mit értünk „a kézirat" alatt. Itt célszerű utalni Szalatnainak arra az (e dolgozat 6. lábjegyzetében idézett) adalékára, mely szerint a szerző 1940-ben nála hagyta megőrzésre „a szöveget", amely szöveg azonban akkor még nem említett „cseh és szlovák írókat", s hogy Sas „a szlovák szereplők"-kel való későbbi megtoldását Andrej Mráz irodalomtörténész-kritikus[12] utasítására hajtotta végre. Vagyis olyan kéziratról van szó, melyet 1940-ben Sas már megírt, amelyen azonban (vélhetően az '50-es években, kilencéves egyetemi tevékenysége során) tovább dolgozott, toldozgatta-bővítette, míg végül tizenegy évvel halála után a szaklektor által harmadára csökkentve megjelent.

Az Irodalmi Szemlében Zalabai Zsigmond recenzeálja, röviden, felületesen; a Hétben Egri Viktor ismerteti a tartalmát; Párkány az Új Szóban, lényegében későbbi monográfiája vonatkozó fejezetét összefoglalva. Tárgyilagosan: Fried 1974.

2. Sas Andor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945 (Pozsony, Kalligram, 1993, 264 p. A szöveget gondozta és szerkesztette Csanda Gábor)

Még többet, több mint harminc évet kellett várni Sas következő kéziratának megjelentetésére. Ennek oka kétségtelenül az államszocialista rendszer bevett gyakorlata volt: a zsidókérdésről nem lehetett beszélni, publikálni, főként nem az első szlovák állam idején elkövetett gaztettekről vagy a holokausztról.[13]

tól a nagy márciusig 1818–1848 (Pozsony, Pannónia Könyvkiadó, 1995). (Nehezen érthető, miért engedte át a mű újraközlését a Madách egy másik kiadónak, mely újra kinyomtatta a korábbit változtatás nélkül [még a kiadó előszót is egy az egyben átvéve]; a bővítés a könyvben szereplő képekre vonatkozik. A második kiadás mérete és külleme arra enged következtetni, hogy szükség lehetett egy a városba látogatókat megcélzó Pozsony-könyvre, a Sas-mű azonban nem turisták számára íródott.) Mértékadónak Gaucsík István közlése tartható, aki a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Sas-hagyatékot megvizsgálta; eszerint Sas Andor 1957. április 3-án átadta a Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó magyar szerkesztőségének (ez volt a Madách elődje) 260 oldalas kéziratát, melynek címe: *Pozsony napjai a bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848).* (Gaucsík 2005a, 34. p.)

11 1958 az Irodalmi Szemle indulásának éve, az eleinte negyedéves folyóiratnak ekkor két száma jelent meg.

12 Andrej Mrázt (1904–1964) 1941-ben nevezték ki egyetemi tanárrá, 1952-ben a Szlovák Tudományos Akadémia akadémikusává, 1953-tól a Comenius Egyetem (Univerzita Komenského) BTK szlovák nyelv és irodalom tanszékének vezetője. (Sas ugyanezen az egyetemen az 1959-ben alakult önálló magyar tanszéknek lett vezetője.)

13 Fazekas Józsefnek – a Kalligram Kiadó akkori főszerkesztőjének – a könyvbe szánt, de kéziratban maradt összefoglalója szerint: „Mindaz, ami Szlovákiában 1939 és 1945 között tör-

A kéziratról szélesebb körben a Párkány-féle Sas-monográfia adott elsőként tájékoztatást,[14] könyve 100–117. oldalain: „A fejezetek részleteinek sokaságából a nyilvánosság elé eddig nem került, hézagpótló dokumentumokat tartalmazó, figyelemre méltó adatokat is bőven nyújtó kéziratból néhány idézetet és összegező gondolatot ismertetünk" – írja bevezetésül, zárásként pedig megjegyzi, hogy „a szerző sokszor feleslegesen nagy energiát fordít a kevésbé fontos események részletező leírására", (101. p.) valamint hogy „olykor megszakadt a kiterjedt anyag folyamatossága, a felaprózódik a lényeg, aminek véleményünk szerint az anyag felhalmozása a legfőbb oka." (117. p.) A Párkány által vizsgált, cím nélküli, 390 oldalas kézirat „ismeretlen kezektől származó beavatkozások jegyeit viselte magán, mert nemcsak a másodpéldányok lapjaival, hanem más, már publikált kéziratokkal is össze volt keverve". (100. p.)

Magam apámnak, Sas egyetemi munkatársának hagyatékából jutottam a kézirathoz: Csanda Sándor évekig őrizgette, s többször is megpróbálta kiadatni, eredménytelenül. Az én példányom komplett volt, címmel ellátva, javítások nélküli számozott gépirat. A Juraj Špitzerrel való találkozásomkor, a kézirat szerkesztése során Špitzer is mutatott egy kéziratot, mely azonos volt az általam használttal, de annak töredéke, csak mintegy negyede; ő közölte azt is, hogy Sas több helyen is megőrzésre, mintegy biztonságba helyezte kézirata egy-egy példányát.

A kéziratot nyelvileg javítottam, ezenkívül apróbb stilisztikai javításokat hajtottam végre, és rövidítettem: az azonos vagy csaknem azonos részeket kihagytam belőle. Sas munkája sokkal inkább tűnt gyűjtőmunka eredményének, mint történeti összefoglalónak. Azt láttam, hogy a szerző – vélhetően az 1945 és 1948 közötti három évben – összegyűjtött minden számára hozzáférhető és akkor fellelhető dokumentumot, amely a Tiso-féle önálló Szlovákia zsidóságának jog- és vagyonfosztásával, deportálásával, majd likvidálásával volt kapcsolatos. Ezt a nagy mennyiségű, főként levéltári forrást azonban csak részben tudta rendszerezni és értelmezni, az adatolást, a forrásmunkákra való hivatkozást nélkülözve. A szöveghez a befejezése után sosem tért vissza, nem javítgatta, nem csiszolta. Esszéisztikus stílusából ítélve az ismeretterjesztés lehetett az elsődleges célja.[15]

tént, s ami e könyvben most az olvasó előtt feltárul, a szlovák történelem legvitatottabb és legérzékenyebb fejezete. Talán ezért nem meglepő az a tény, hogy az elmúlt évtizedek során a megjelentetésére tett eredménytelen, eleve kudarcra ítélt kísérletekhez hasonlóan Sas Andor könyve a hivatalos szervek és az udvari történetírás szemében ma is nem kívánt (nem támogatott) műnek számít." (Fazekas 1993)

14 Egészen pontosan Párkány egy napilapban közölt cikke, mely később a Sas-monográfia részeként is megjelent. (Dr. Párkány Antal: Kor- és irodalomtörténeti hagyaték. Sas Andor megtalált kéziratai. *Új Szó*, 1974. január 23., 4. p.)

15 Lévén pedagógus, a könyv fejezetein átsüt az okító-nevelő szándék. E tapasztalatok többsége napjainkig nem avult el, szemléltetésül egy konkrét példa: „A napi sajtó egyes számainak élete kérészélet. Régi lappéldányokat nem szokás elővenni és újra elolvasni. De amikor a

Röviddel a könyv megjelenése után a munkát Karsai László elemzi, igen kritikusan, s mind a szerző, mind a szerkesztő szemére veti – okkal – a tárgyi tévedéseket, pontatlanságokat, a hibás és történelmietlen elemzéseket, sorolva, s jelezve, hogy ez csak néhány kiragadott példa. „A fő problémát nem is ezek a tárgybeli tévedések és hiányosságok jelentik, hanem az, hogy Sas nem tud válaszolni a fentebb már jelzett kérdésekre: miért hagyták abba 1942 végén a szlovák hatóságok a zsidók deportálását, és a nácik miért tűrték ezt." (Karsai 1993, 237. p.) A szerkesztő mulasztásaira és következetlenségeire természetesen nincs mentség (hiszen a neve előtt még ez is szerepel: „a szöveget gondozta"): egyszerűen, ahogy a *Koronázó város* esetében Kosáry Domokost, itt is fel kellett volna kérni egy szaklektort. A szerzőére viszont több is van: Sas egyedül, magányosan, idegen és ellenséges közegben, a magyarok teljes jogfosztottsága éveiben, még erősen zsidóellenes közhangulatban végezte munkáját, feltehetően titokban, nyomorogva,[16] állás nélkül, valamint az idő tájt még a holokausztkutatás is gyerekcipőben járt. Amit kijegyzetelt és megfogalmazott, azt nem volt módja ellenőrizni vagy ütköztetni, s miután munkáját befejezte, nem korrigálta, nem javítgatta, vélhetően fiókja mélyére süllyesztette.

Karsai László ugyanakkor megemlíti, hogy a Sas-könyvnek a szlovákiai Zsidó Tanácsról szóló fejezete (66–86. p.) „igen sok értékes és érdekes adalékot közöl. Gyanítható, hogy apparátusának munkáját közvetlen közelről ismerhette". (Karsai 1993, 239. p.)

Példa a könyv kedvező fogadtatására: Tóth 1993, 273–274. p.; Zeman 1996, 110–112. p.[17]

Máig idézett munka; legutóbb lásd: Lang 2022.

3. Sas Andor: A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2005/4., 7. évf. 269–284. p.

A három posztumusz mű közül ennek a tanulmánynak a megjelenésére kellett a legtöbbet várni: a kézirat megírásának idejét a folyóiratközléshez utóiratot író Gaucsík István az 1930-as évek végére helyezi, ezek szerint 65 évvel keletkezése után jelent meg,[18]

sajtóban a gyűlölködés annyi éven és napon keresztül megszakítás nélkül folytatódik s napról napra megújul, akkor az újság közleményeinek kérészjellege megszűnik. Ha nem veszik is elő a régi példányokat, az, amit az újságok állandóan ismételnek, tartós nyomot hagy az olvasók mentalitásában." (Sas 1993, 207. p.)

16 A „nagy nyomorban" élő Sas sorsa 1946-ban és 1947-ben „egyike a legnagyobb magyar tragédiáknak" – írja Sas érdekében barátai közbenjárását kérve Jászi Oszkár. Idézi Tóth 2022, 251. p.

17 Tóth László a művet a csehszlovákiai magyar történetírás egyik csúcsteljesítményének nevezi, a szlovákiai zsidóság történelmével foglalkozó szakirodalom egyik hiteles alapművének; Zeman László kiemeli a fejezetek tömörségét és logikáját, a feszes kompozíciót.

18 Fazekas Józsefnek, a folyóirat főszerkesztőjének kezdeményezésére, aki a szóban forgó lap-

Gaucsík szövegkritikai gondozásában, jegyzeteivel és utószavával (2005b.) Ez utószó szerint a kézirat „szorosan időrendben tárgyalja az eseményeket. A tudományos heurisztika szinte alig tapintható ki. A címmel ellentétben bővebben csak a 19. század első négy évtizedével foglalkozik. […] A pozsony-váraljai zsidóság társadalomtörténeti rajzának gerincét a kiváltságait őrző német polgárság és a zsidóság közti gazdasági és kereskedelmi jellegű konfliktusok okainak feltárása alkotja". (Gaucsík 2005b, 285.) Ez egyébként egy későbbi, német nyelvű, azonos tárgyú írás előzménye, de mindkettő adatolás nélküli: „Sajnos sem a német nyelvű, sem a most közzétett szöveg nem tartalmazza a felhasznált levéltári forrásokat, esetleg szakirodalmat." (Gaucsík 2005b, 285. p.)

Összegzés helyett, befejezésül talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a Sas-életmű szakmailag legértékesebb része a szerző gazdaságtörténeti munkái. Köztük talán az 1927-ben megjelent *Szabadalmas Munkács város levéltára (1376–1850)* c. kötete is,[19] melyet azonban Gaucsík – a munka alcímével összhangban – levéltári ismertetőnek nevez.[20] Bízvást igazat adhatunk neki abban, hogy Sas „gazdaságtörténeti tanulmányait hasznos lenne egy kötetben újraközölni". (Gaucsík 2005a, 33. p.) Mészáros András kutatásait ki lehetne terjeszteni Sas századeleji (a 20. század elején írt) tanulmányainak és recenzióinak teljes tartományára. Célszerűnek tűnik a 20. század eleji Sas-recenziók bibliográfiájának összeállítása is.[21] Bizonyosnak tekinthető, hogy Sas Andornak számos olyan, a szellemtörténeti vagy az irodalmi komparatisztika területét érintő dolgozata van, melyek okkal tarthatnak számot a mai olvasó érdeklődésére. Fontos volna megvizsgálni ugyane szempontból Sas cseh (esetleg német) fordításait (elsősorban a háromkötetes Čapek-munkát: *Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással*), vajon milyen minőségűek, s volna-e rájuk ma igény.[22]

---

számot teljes egészében a pozsonyi magyar tanszéknek, egykori és akkori oktatói dolgozatainak szentelte. A gépelt kéziratot Párkány Antaltól kaptam, számítógépbe gépelve őriztem meg, majd megkeresése után Fazekas József rendelkezésére bocsátottam.

19 „Eddigi ismereteink szerint ő alkotta meg az első korszak legmegalapozottabb történeti monográfiáját: *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. A régi városi archívum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése."* (Filep 2003, 359. p.)

20 A művet Filep Tamás Gusztáv kimagasló eredményként értékeli, az 1931-es *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században* c. munkájával együtt. (Filep 1999, 34. p.) Gaucsík István a levéltári cseh nyelvű fordítását vizsgálta: Gaucsík 2021.

21 Talán itt célszerű megemlíteni, hogy Sas 1915 folyamán Sajó Andor néven is tett közzé rövidebb írásokat és recenziókat.

22 Felmerülhet a szlovákiai zsidóüldözést összefoglaló munkájának második, lektorált és javított kiadása is, bár *A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945* c. Sas-művet szerintem a legjobb volna másodszor nem kiadni, hanem meghagyni, minden tévedésével s hiányosságával együtt a negyvenes években született kordokumentumnak. (Ahhoz ugyanis, hogy szakszerűen szóljon a címbe foglalt tárgyról, teljesen át kellene írni, s az már nem Sas Andor műve volna.)

Irodalom

Csanda Gábor 2003. Sas Andor függőónja. *Új Szó*, 2003. júl. 10., Könyvjelző melléklet, 2. évf. 7. sz. 2. p.

Fazekas József 1993. Utószó [Sas Andor A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945 c. könyvéhez]. Kézirat.

Filep Tamás Gusztáv 1999. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. III*. Budapest, Ister, 5–125. p.

Filep Tamás Gusztáv (szerk.) 2001. *Kedves Rezső! Drága Bió! Peéry Rezső és Szalatnai Rezső levelezése*. Budapest, Present–Noran.

Filep Tamás Gusztáv 2003. *A hagyomány felemelt tőre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról*. Budapest, Ister.

Fried István 1974. Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. *Helikon*, 20. évf. 3–4. sz. 534–535. p.

Gaucsík István 2005a. Sas Andor gazdaságtörténeti munkái. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 1. sz. 25–38. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-1)

Gaucsík István 2005b. Ismeretlen Sas-kézirat a pozsonyi zsidóság történetéről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 285–286. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-4#tab-2005-4)

Gaucsík István 2021. „A kis jelenségekben is meglátja a nagy folyamatok menetét". Portrévázlat a gazdaságtörténész Sas Andorról. In Demeter Gábor–Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021 – Környezettörténet – Historiográfia*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 403–437. p.

Karsai László 1993. Holocaust Romániában és Szlovákiában. *Aetas*, 8. évf. 4. sz. 236–241. p.

Lang Tamás 2022. *A kettős kereszt árnyékában. Zsidóellenes törvénykezés és zsidóüldözés Szlovákiában (1938–1945)*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Mészáros András 2021. Sas Andor fiatalkori írásai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23. évf. 4. sz. 3–24. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2021-4)

Párkány Antal 1975. *Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben*. Bratislava, Madách.

Sas Andor 1973. *A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848.* Bratislava, Madách.

Sas Andor 1993. *A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945*. Pozsony, Kalligram.

Sas Andor 1995. *Pozsony, az egykori koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848*. Második, bővített kiadás. Pozsony, Pannónia Könyvkiadó.

Sas Andor 2005. A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 269–284. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-4#tab-2005-4)

Szalatnai Rezső 1963. Sas Andor (1887–1962). *ItK*, 67. évf. 3. sz. 131–132. p.

Szalatnai Rezső 1976. Sas Andor. Párkány Antal könyve. *Magyar Nemzet*, 32. évf. 45. sz. Könyvszemle rovat.

Tóth László 1993. A csehszlovákiai magyar művelődés kezdetei 1945–1948 között. In Gyurgyík László et al.: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, Kalligram, 273–274. p.

Tóth László 2022. *Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a (cseh)szlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021*. Budapest, Magyar Napló–Fokusz Egyesület.

Turczel Lajos 1977. Sas Andor tudományos pályája posztumusz könyve távlatából. In Uő: *Portrék és fejlődésképek*. Bratislava, Madách, 62–69. p.

y-j 1958. Beszélgetés Kovács Endre Kossuth-díjas magyar történettudóssal. *Irodalmi Szemle*, 1. évf. 2. sz. 99–103. p.

Zeman László 1996. Könyvekről. *Kalligram*, 5. évf. 10. sz. 110–119. p.

Gábor Csanda

Posthumous Publications of Andor Sas

This paper deals with three important book and journal publications of Andor Sas, the well-known Hungarian author from Slovakia after his death, their afterlife, and their evaluation. The cited attested sources can further clarify the author and his life's work, which are erroneously or not factually recorded in the common knowledge. According to this paper, the most valuable part of the author's lifework is probably his research on economic history, although the most important work published in this field is described by the profession as an archival review. It would also seem useful to compile a bibliography of the Sas-reviews of the early 20th century.

FÜGGELÉK

Sas Andor

Az orosz veszedelem – irodalmunk tükrében[1]

Jókai *A jövő század regénye*ben, 1872-ben, egy elkövetkező orosz háború lehetőségeit festi s a mi ebben a műben akkor is jó ideig a színes képzelet alkotásának tetszett, azt napjaink részben valóra váltották. Egy folyóiratban,[2] mely nemrég az említett regény időszerű vonatkozásait ismertette, azt lehetett olvasni, hogy Jókai a mű elkészültének idején se katonai, se politikai körökből nem kapott indítékot eszméjéhez, mert az intéző

1 A szöveg első megjelenése: *Uránia. Népszerű tudományos folyóirat.* 1916. február, 17. évf. 2. sz. 37–41. p. Folyóiratunk számára találta: Mészáros András. (A szöveg írásképén csak módjával változtattunk.)

2 Vasárnapi Ujság 1915. 1. sz.